

ІНДИКАТОРИ ДОБРОЧЕСНОСТІ СУДДІ: ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ

JUDICIAL INTEGRITY INDICATORS: RESET

Рядінська В.О., д.ю.н., професор,
завідувач лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства
Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

Карпушова О.В., д.ю.н.,
суддя

Шостий апеляційний адміністративний суд

У статті зазначається, що серед реформ, які вимагають від України її партнери у боротьбі проти повномасштабної агресії російської федерації, – перезапуск добору та кваліфікаційного оцінювання суддів у межах новоствореної Вищої кваліфікаційної комісії суддів за активної участі Громадської ради доброчесності. Це є пріоритетним у проведенні реформ, що необхідно реалізувати за рік.

Слід зауважити, що обрання нового складу ВККС та відновлення її роботи були однією з семи рекомендацій Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі, а перезапуск добору та кваліфікаційного оцінювання суддів визначено як умову макрофінансової допомоги від ЄС.

Метою дослідження є аналіз індикаторів, які вказують на недоброчесність особи, розроблених і погоджених ВККС та ГРД у листопаді 2023 року, для визначення їх позитивних і негативних аспектів та формулювання пропозицій з їх удосконалення.

Насамперед наголошено на позитивних аспектах Індикаторів 2023, зокрема йдеться про інший методологічний підхід до оцінки доброчесності, на відміну від Індикаторів 2019. Так, у них не встановлено таких критеріїв, як незалежність, неупередженість, чесність, рівність, старанність тощо, як було раніше, а визначається вичерпний перелік індикаторів, які, на думку розробників, вказують на недоброчесність особи, зокрема це відсутність переконливої інформації про джерела походження ліквідного майна, витрат, отриманих благ судді (членів сім'ї чи близьких осіб) і/або легальні доходи, допущення суддею судової тяганини, ухвалення суддею рішень, обумовлених політичними мотивами тощо), а наприкінці закріплюються принципи оцінювання цих індикаторів (можливість використання будь-яких джерел інформації для оцінювання судді критеріям професійної етики та доброчесності, наявність обґрунтованого сумніву щодо відповідності судді хоча б одному індикатору, урахування істотності порушення тощо).

Провівши дослідження, автори доводять висновок, що Індикатори 2023 мають низку прогресивних новел у визначенні індикаторів, що вказують на недоброчесність особи. Водночас у них міститься низка недоліків – як у формулюваннях, визначеннях, поняттях, так і в методології оцінювання судді (кандидата на посаду судді). Проведений аналіз індикаторів, які вказують (на думку розробників Індикаторів 2023) на недоброчесність судді, їх порівняння з Індикаторами 2019, дозволив констатувати, що, незважаючи на суттєві позитивні зміни, розробникам не вдалося створити прозорий та зрозумілий механізм перевірки на доброчесність судді (кандидата на посаду судді), а це може в майбутньому призвести до нових судових позовів.

Ключові слова: доброчесність, судді (кандидата на посаду судді), публічна служба, державна служба, індикатори, критерії, перевірка, принципи, кваліфікаційне оцінювання.

The article notes that among the reforms demanded of Ukraine by its partners in the struggle against the full-scale aggression of the Russian Federation is the resumption of the selection and qualification assessment of judges within the framework of the new High Qualification Commission of Judges (hereinafter – HQCJ) with the active participation of the Public Integrity Council. The implementation of this reform is a top priority for the one-year period.

It should be noted that selecting a new HQCJ and resuming its work was among the seven recommendations of the European Commission regarding Ukraine's application to join the European Union. Additionally, restarting the selection and qualification assessment of judges was identified as a prerequisite for macro-financial assistance from the EU.

The purpose of the study is to analyze the indicators of a person's dishonesty, developed and agreed upon by the HQCJ and the Public Integrity Council in November 2023, to identify their positive and negative aspects and formulate proposals for their improvement.

First and foremost, it highlights the positive aspects of the 2023 Indicators, in particular a different methodological approach to assessing integrity compared to the 2019 Indicators. Thus, they do not set out criteria such as independence, impartiality, honesty, equality, diligence, etc., as it was before, but rather define an exhaustive list of indicators that, in the opinion of the developers, indicate a person's dishonesty, including the lack of convincing information about the sources of liquid property, expenses, benefits received by the judge (family members or close relatives) and/or legal income, the judge's involvement in litigation, the judge's making decisions based on political motives, etc.), and finally, the principles of assessing these indicators are set forth (the possibility of using any source of information to assess a judge against the criteria of professional ethics and integrity, the existence of reasonable doubts about the judge's compliance with at least one indicator, consideration of the materiality of the violation, etc.)

Having conducted the research, the authors conclude that the 2023 Indicators contain a number of progressive innovations in the definition of the indicators of a person's integrity. At the same time, they contain a number of shortcomings – both in the wording, definitions, concepts and methodology of assessing a judge (candidate for the position of judge). According to the developers of the Indicators 2023, the analysis of the indicators that (in the opinion of the developers of the Indicators 2023) indicate the integrity of a judge and their comparison with the indicators of 2019 allowed us to state that, despite significant positive changes, the developers failed to create a transparent and understandable mechanism for checking the integrity of a judge (candidate for the position of a judge), which may lead to new lawsuits in the future.

Key words: integrity, judges (judge candidates), public service, indicators, criteria, verification, public service, principles, qualification assessment.

Серед реформ, які вимагають від України її партнери у боротьбі проти повномасштабної агресії російської федерації, – перезапуск добору та кваліфікаційного оцінювання суддів у межах новоствореної Вищої кваліфікаційної комісії суддів (далі – ВККС) за активної участі Громадської ради доброчесності (надалі – ГРД). Саме такий пріоритет у проведенні реформ, який необхідно реалізу-

вати за рік, зазначено у листі заступника радника Білого дому з національної безпеки з питань міжнародної економіки Майка Пайла, відправленого ним на адресу Координаційної платформи донорів, прем'єр-міністру України Денису Шмигалю і на адресу Офісу президента України [1]. Обрання нового складу ВККС та відновлення її роботи були однією з семи рекомендацій Європейської Комісії

щодо заявки України на членство в Європейському Союзі, а перезапуск добору та кваліфікаційного оцінювання суддів визначено як умову макрофінансової допомоги від ЄС.

1 червня 2023 року на засіданні Вищої ради правосуддя було призначено 16 членів ВККС України, 14 серпня 2023 року обрано новий склад ГРД. У жовтні 2023 року мало розпочатися кваліфікаційне оцінювання суддів, але воно не розпочалося вчасно. Наріжним каменем стало непогодження ВККС та ГРД нових критеріїв оцінки доброчесності судді.

Визначення доброчесності суддів (кандидатів на посаду судді) як і інших державних службовців є нелегітимним питанням, яке ускладнюється новизною і неоднозначним тлумаченням категорії «доброчесність» в українському законодавстві та суспільстві.

Перша спроба створити інструменти, які допомогли б виявити недоброчесних суддів, відбулася ще у 2019 році, коли ГРД розробила та затвердила Індикатори визначення невідповідності суддів (кандидатів на посаду судді) критеріям доброчесності та професійної етики (далі – Індикатори 2019), де встановила низку критеріїв, яким повинен відповідати суддя, щоб вважатися доброчесним. Усього Індикатори передбачали п'ять критеріїв: незалежність, неупередженість (безсторонність), чесність та неподкупність, дотримання етичних норм, рівність, старанність. Відносно кожного критерію було розроблено та запропоновано індикатори, що вказують на невідповідність критерію. Наприклад, критерієм, якому має відповідати суддя, визначалася незалежність, а індикаторами, що вказують на невідповідність критерію, визначалися: зв'язок судді з політичними силами, вплив цього зв'язку на його кар'єру, стосунки непублічного характеру, які можуть мати вплив на прийняття рішень з питань кар'єри, отримання державних нагород, публічне підтримання суддею актів чи дій, які порушують принцип верховенства права, основоположні права людини, ухвалення незаконних рішень під впливом (втручанням), використання родинних, дружніх та інших неформальних зв'язків для здійснення кар'єри чи отримання невідповідних переваг, ухвалення суддею рішень, обумовлених політичними мотивами, корпоративною солідарністю, маніпулюючи обставинами чи законодавством, або з економічної, корупційної чи іншої особистої зацікавленості в ухваленні (неухваленні) певного рішення тощо [2].

Підхід, застосований представниками ГРД при формуванні зазначених критеріїв, неодноразово критикувався науковцями.

Д. Мандичев, аналізуючи індикатори, які вказують на невідповідність судді критерію доброчесності, розроблені ГРД, вказував на такі їх недоліки, як: розпливчатість використаних формулювань («політичні сили», «особи, що пов'язані з цими силами», «лобіювання призначення на посаду» тощо), необґрунтоване використання індикаторів невідповідності критеріям доброчесності судді, віднесення до них спірних і неоднозначних індикаторів (допущення судової тяганини, участь в ухваленні судового рішення, розгляд справи, що призвели до повторного програву України в Європейському суді з прав людини тощо). На думку автора, зазначені недоліки безпосередньо впливали на прозорість процедури перевірки судді на доброчесність, створюючи підстави для суб'єктивістського підходу до оцінки доброчесності судді [3]. М. Варинчук, О. Пунда, О. Когут, досліджуючи критерії доброчесності у процесі добору на посаду судді, наголошували на відсутності чіткості, що, на їх думку, могло призвести до можливих маніпуляцій поняттям доброчесності при доборі кандидатів у судді і перевірки вже діючих суддів, а також наполягали на необхідності розроблення та впровадження методики визначення доброчесності кандидатів на посаду суддів [4]. У поперед-

ніх публікаціях ми також відзначали, що недоліками критеріїв доброчесності суддів було розширене тлумачення доброчесності (не лише як категорії антикорупційного механізму), термінологічна розбалансованість, підхід до формування критеріїв доброчесності суддів, відмінний від інших категорій публічних службовців, до яких також встановлюється вимога щодо відповідності їх критеріям доброчесності (прокурори, державні службовці, поліцейські тощо) [5]. Проте, незважаючи на недоліки, на яких вказували науковці та публіцисти, перевірка на доброчесність суддів (кандидатів на посаду судді) здійснювалася на підставі Індикаторів 2019.

Проведення на практиці перевірок на доброчесність суддів (кандидатів на посаду суддів) при їх кваліфікаційному оцінюванні за запропонованою ГРД методикою виявило низку недоліків. Судді (кандидати на посаду судді), незадоволені результатами оцінювання та результатами перевірки на доброчесність, подавали судові позови, за розглядами яких рішення ВККС відмінювалося.

Після обрання ВККС та ГРД у новому складі у 2023 році було визнано доцільним розроблення нових критеріїв оцінки доброчесності суддів ще до відновлення кваліфікаційного оцінювання, що і зробили представники ВККС і ГРД, розробивши та погодивши у листопаді 2023 року індикатори, які вказують на недоброчесність особи (далі – Індикатори 2023) [6].

Отже, метою нашого дослідження є аналіз Індикаторів 2023 для визначення їх позитивних і негативних аспектів та формулювання пропозицій з їх удосконалення.

Насамперед, необхідно зосередити увагу на позитивних аспектах Індикаторів 2023.

По-перше, варто наголосити, що в Індикаторах 2023, на відміну від Індикаторів 2019, застосовується інший методологічний підхід до оцінки доброчесності. У них не встановлено такі критерії, як: незалежність, неупередженість, чесність, рівність, старанність тощо, а визначається вичерпний перелік індикаторів, які, на думку розробників, вказують на недоброчесність особи (відсутність переконливої інформації про джерела походження ліквідного майна, витрат, отриманих благ судді (членів сім'ї чи близьких осіб) і/або легальні доходи, допущення суддею судової тяганини, ухвалення суддею рішень, обумовлених політичними мотивами тощо), а наприкінці закріплюються принципи оцінювання цих індикаторів (можливість використання будь-яких джерел інформації для оцінювання судді критеріям професійної етики та доброчесності, наявність обґрунтованого сумніву щодо відповідності судді хоча б одному індикатору, урахування істотності порушення тощо).

Не можна не відзначити прогресивність цього підходу, оскільки, як зазначалося нами у попередніх публікаціях, невірним було застосування філософських і морально-етичних категорій, які потім розкривалися через спірні індикатори (наприклад, участь судді в ухваленні судового рішення, розгляду справи, що призвели до повторного програву України в Європейському суді з прав людини, що, відповідно до Індикаторів 2019, свідчило про нечесність та підкупність судді).

По-друге, в Індикаторах 2023 першим індикатором недоброчесності особи визначена відсутність переконливої інформації про джерела походження ліквідного майна, витрат, отриманих благ (його, членів сім'ї чи близьких осіб) і/або легальні доходи, що, на думку розсудливого спостерігача, викликає сумнів щодо їх достатності для набуття такого майна, здійснення таких витрат, отримання благ. Фактично, розробники Індикаторів 2023 одним з основних індикаторів недоброчесності особи визнали відповідність рівня життя наявному майну та одержанню легальним доходам. Такий підхід відповідає визначенню

критеріїв доброчесності, встановлених для інших категорій публічних службовців, щодо яких проводяться перевірки на доброчесність – прокурорів, поліцейських, державних службовців тощо.

Крім цього, закріплюючи принципи оцінювання індикаторів, розробники визначають, що для того, щоб оцінити відповідність судді критеріям професійної етики та доброчесності на відповідність рівня життя наявному майну та одержаним доходам, перевіряючи можуть використовувати будь-які джерела інформації без часових і територіальних обмежень, зокрема, відкриті джерела та декларації особи.

Отже, розробники Індикаторів 2023 пропонують зрозумілий та прозорий механізм оцінки доброчесності особи – на підставі аналізу інформації, що міститься в досьє, поясненнях судді, відкритих джерел та декларацій особи (членів її сім'ї) перевіряючими робиться висновок про відповідність рівня життя наявному майну та одержаним легальним доходам.

По-третє, необхідно відзначити прогресивність низки індикаторів, що визначені розробниками як такі, що вказують на недоброчесність: політичні мотиви, особиста зацікавленість, протиправний вплив (втручання) іншої особи при прийнятті рішень чи діях (бездіяльності) судді, порушення процесу розгляду справи чи видачі судових рішень, свавільне встановлення обмежень у реалізації права на мирні зібрання, дискримінація учасників процесу, підтримка агресивних дій інших держав проти України тощо.

Водночас не можна не відзначити низку недоліків, які містяться у положеннях Індикаторів 2023.

Передусім необхідно наголосити на підміні понять, які роблять розробники Індикаторів 2023, визначаючи принципи оцінювання індикаторів. До таких принципів віднесено:

«1. Для оцінювання відповідності судді критеріям професійної етики та доброчесності можуть використовуватися будь-які джерела інформації без часових та територіальних обмежень, зокрема, відкриті джерела та декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, подані відповідно до Закону України «Про запобігання корупції». Використання інформації має відбуватися з урахуванням вимог Закону України «Про судочесті» і статус судді» щодо формування суддівського досьє» [7].

І поверхового погляду достатньо, аби зрозуміти, що це не принцип, а метод. Принцип (лат. *principium* – початок, основа) – першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорій, науки [8]. Метод (від грец. *Μέθοδος* – шлях криз) – систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певне завдання чи досягти певної мети [8]. Фактично, розробники Індикаторів 2023, використовуючи поняття «принцип», описують спосіб, який можна застосовувати для формування висновку про доброчесність чи недоброчесність особи.

По друге, в Індикаторах 2023 неодноразово використовується термін «розсудливий спостерігач». При цьому незрозуміло, кого мають на увазі під цим терміном. Ми можемо лише здогадуватися, що під ним розуміють, зважаючи на значення слів, які використовуються у словосполученні. Розсудливий – здатний мислити, міркувати, діяти правильно й розумно; спостерігач – той, хто спостерігає, стежить за ким-, чим-небудь, підмічає щось [9]. Водночас у Бангалорських принципах поведінки суддів та в Коментарях щодо Бангалорських принципів поведінки суду використовується поняття «розумний спостерігач», під яким мають на увазі «розумну, об'єктивну та інформовану особу» [10]. У Коментарях до кодексу суддівської етики також зустрічається поняття «розумний спостерігач», або ж застосовується термін «сторонній спостерігач» [11]. При цьому ніякого абстрактного «розсудливого спостерігача» при проведенні перевірки на доброчесність не існує, оцінку доброчесності надають члени ГРД,

у них можуть виникнути (чи не виникнути) обґрунтовані сумніви щодо походження в особи майна чи доходу. На наше переконання, використання цього терміна в Індикаторах 2023 фактично являє собою невдалу кальку запозичених понять зарубіжних нормативних актів і є зайвим.

По-третє, в Індикаторах 2023 наявна термінологічна неоднозначність – розробники зазначають про недоброчесність то особи, то судді, то судді (кандидата на посаду судді), то особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

По-четверте, третім індикатором недоброчесності особи визначено допущення суддею «судової тяганини без поважних причин». Судова тяганина як категорія не має правового визначення, але за загальноприйнятним сприйняттям означає порушення розумних строків розгляду судових справ. Причинами судової тяганини можуть бути: велика кількість справ, недосконалість законодавства (наприклад, колізійність двох різних законів), неявка учасників процесу, надмірне навантаження на суди, недосконалість організаційного процесу, неналежне фінансування судової системи з боку держави, проблема добору фахових кадрів, скорочення апарату суду, недбалість судді тощо. Фактично причини, які призводять до судової тяганини, можна розділити на об'єктивні (які не залежать від особистого ставлення судді до розгляду справи) та суб'єктивні (які залежать від такого ставлення). На нашу думку, саме суб'єктивні причини судової тяганини є неповажними.

Зважаючи на другий принцип оцінювання індикаторів, закріплений у Індикаторах 2023, при проведенні перевірки на доброчесність у перевіряючих на підставі чітких та переконливих доказів мають з'явитися обґрунтовані сумніви в тому, що суддя, який допустив порушення розумних строків розгляду справи, допустив таке порушення виключно через об'єктивні причини. При цьому, чіткими та переконливими будуть вважатися докази, які у своїй сукупності дозволяють дійти висновку про наявність або відсутність обставин, що породжують обґрунтований сумнів. Отже, щоб оцінити суддю за третім індикатором доброчесності, закріпленим в Індикаторах 2023, перевіряючі повинні мати докази суб'єктивного відношення судді до розгляду справи, внаслідок чого і відбулося порушення розумних строків такого розгляду.

Крім цього, розробники Індикаторів 2023 встановлюють додаткові вимоги за третім індикатором – через судову тяганину, що була допущена суддею внаслідок суб'єктивного відношення до розгляду справи, мають настати негативні наслідки, до яких розробники відносять отримання певними учасниками справи вигоди чи переваг, зазнання ними невинуватих втрат, закінчення строків розгляду справи, уникнення покарання порушниками, ускладнення, унеможливлення чи недоцільність захисту порушених прав тощо. Не можна не відзначити, що формулювання окремих із цих наслідків є недосконалим – внаслідок розгляду судової справи одна зі сторін (та, на користь якої приймається рішення) завжди отримує вигоду чи перевагу (хоча б у вигляді відновлення порушеного права).

По-п'яте, шостий індикатор передбачає, що про недоброчесність особи свідчитиме наявність чітких і переконливих доказів про те, що суддя (кандидат на посаду судді) використовував адміністративні, організаційно-розпорядчі чи інші повноваження для тиску (впливу) на іншого суддю з метою прийняття певного рішення або у відповідь на відмову судді вчиняти такі дії (прямі вказівки, тиск через адміністративні важелі впливу, створення відповідної атмосфери тощо) схилив іншого суддю до вчинення протиправних дій чи допомагав у цьому. У цьому контексті незрозуміло, що мають на увазі розробники під «протиправними діями». Зважаючи на використання поняття «протиправні дії» для визначення поняття «пра-

вопорушення» (правопорушення – це неправомірне (протиправне) суспільно шкідливе винне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, за вчинення якого особа може бути притягнута до юридичної відповідальності [12]), можна припустити, що про недоброчесність судді (кандидата на посаду судді) свідчить те, що він схилив іншого суддю до вчинення правопорушення чи допомагав у цьому. Проте в такому випадку можна вести розмову не про недоброчесність, а про повну асоціальність особи.

На наше переконання, розробники Індикаторів 2023 застосували невдалу юридичну конструкцію при формулюванні шостого індикатора. Вважаємо, що цей індикатор безпосередньо пов'язаний з п'ятим, у якому зазначається, що недоброчесність судді підтверджується тим, що він ухвалював незаконні рішення під протиправним впливом (втручанням) іншої особи, отже, в шостому індикаторі слід зазначити, що про недоброчесність особи свідчитиме наявність чітких і переконливих доказів про те, що суддя схилив іншого суддю до ухвалення незаконних рішень чи допомагав у цьому.

По-шосте, п'ятнадцятим індикатором недоброчесності особи визначено використання суддею (кандидатом на посаду судді) родинних, дружніх та інших неформальних зв'язків для здійснення кар'єри чи отримання невинуватих привілеїв. У цьому індикаторі привертає увагу застосування розробниками поняття «невинуватих привілеїв».

Згідно з юридичною енциклопедією, преференція (лат. *praefereantia* – перевага) – перевага, пільга, надана окремій державі, підприємству, організації для підтримки певних видів діяльності; преференції здійснюються у формі зниження податків, знижок з мит, звільнення платежів, надання вигідних кредитів; надаються державою і мають адресний характер [13]. Навряд чи розробники вкладали саме такий зміст у поняття, що використали в Індикаторах 2023, проте, що саме мається на увазі, з викладеної норми незрозуміло, можна лише припустити, що індикатором недоброчесності особи буде визнаватися те, що суддя (кандидат на посаду судді) використовував родинні, дружні та інші неформальні зв'язки для отримання невинуватих привілеїв чи пільг.

Підсумовуючи зазначене, констатуємо, що Індикатори 2023 мають низку прогресивних новел у визначенні індикаторів, що вказують на недоброчесність особи. Водночас у них міститься низка недоліків – як у формулюваннях, визначеннях, поняттях, так і в методології оцінювання судді (кандидата на посаду судді). Проведений аналіз індикаторів, які вказують (на думку розробників Індикаторів 2023) на недоброчесність судді, їх порівняння з Індикаторами 2019, дозволив констатувати, що, незважаючи на суттєві позитивні зміни, розробникам не вдалося створити прозорий та зрозумілий механізм перевірки на доброчесність судді (кандидата на посаду судді), а це може в майбутньому призвести до нових судових позовів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білий дім розіслав листа із реформами, які має провести Україна для отримання допомоги. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/25/7421354/> (дата звернення: 25.10.2023).
2. Індикатори визначення невідповідності суддів (кандидатів на посаду судді) критеріям доброчесності та професійної етики, розроблені та затверджені Громадською радою доброчесності, 2019. URL: <https://grd.gov.ua/news/indykatory-vyznachennia-nevidpovidnosti-suddiv-kandydativ-na-posadu-suddi-kryterii/> (дата звернення: 25.10.2023).
3. Мандичев Д. Аналіз індикаторів невідповідності суддів (кандидатів на посаду судді) критерію незалежності. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 188–193. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/5_2021/27.pdf (дата звернення: 25.10.2023).
4. Варинчук М., Пунда О., Когут О. Питання доброчесності як ключового критерію у процесі добору на посаду суддів. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/76.pdf (дата звернення: 25.10.2023).
5. Рядінська В.О., Карпушова О.В. Правові проблеми визначення та застосування категорії «доброчесність» в законодавстві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Т. 65. С. 43–50.
6. Індикатори, які вказують на недоброчесність особи, розроблені і погоджені ВККС та ГРД, листопад 2023 року. URL: <https://docs.google.com/document/d/1LeU-vmw9WjBsMQGN8bqN4VsjaM6r0FLEuxotZtzkK64/edit> (дата звернення: 25.10.2023).
7. Перелік індикаторів, які вказують на недоброчесність. URL: <https://docs.google.com/document/d/1LeU-vmw9WjBsMQGN8bqN4VsjaM6r0FLEuxotZtzkK64/edit> (дата звернення: 25.10.2023).
8. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 519, 373.
9. Словник української мови: в 11 томах. К., 1977. Т. 8. С. 820.
10. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суду. URL: <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/komentari-bangalorski-9818bfb11.pdf> (дата звернення: 25.10.2023).
11. Коментар до кодексу суддівської етики. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoi-etiki-edd47ed191.pdf> (дата звернення: 25.10.2023).
12. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. К., 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 574.
13. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П–С. 736 с.